

چهار گونه اثر مهر به دست آمده بر گوی‌های اورارتویی بسطام

مریم دارا

استادیار پژوهشکده زبان‌شناسی، متون و کتیبه‌ها، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

maryam_dara@yahoo.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۴/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۷/۵)

چکیده

اورارتوها، از حدود قرن نهم پیش از میلاد به مدت حدود سه سده بر نواحی اطراف سه دریاچه وان ترکیه، سوان ارمنستان و ارومیه و همچنین مناطق اطراف آن‌ها حکومت کردند و آثار بیشماری از خود در این خطه برجای گذاشتند. از جمله یکی از مهمترین محوطه‌های اورارتویی در ایران دژ بسطام است. از همین دژ اورارتویی اثر مهرهایی بر گوی‌های آن به دست آمده است که بسیار ارزشمند هستند. در این نوشته برای اولین بار انواع این اثر مهرها که تا کنون شناسایی شده‌اند دسته‌بندی و تفسیر می‌شوند که شامل اثر مهر استامپی شیر در حال حرکت، اثر مهر استوانه‌ای شاه و ملازم و چنگک و شیر، اثر مهر استامپی پنج‌ضلعی و اثر مهر استامپی شیر و پرندگان می‌شوند. معرفی و پژوهش بر روی اثر مهرهای مذکور بدست آمده در قلعه بسطام یکی از اهداف این مقاله است که برای نخستین بار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژگان کلیدی: اثر مهر، استامپی، استوانه‌ای، انواع اثر مهرهای اورارتویی.

مقدمه

اورارتوها، از حدود قرن نهم پیش از میلاد به مدت حدود سه سده بر نواحی اطراف سه دریاچه وان ترکیه، سوان ارمنستان و ارومیه و همچنین مناطق اطراف آنها حکومت کردند و آثاری از خود بر جای گذاشتند. این آثار می‌توانند اطلاعاتی درباره روش حکومت اورارتوها و زندگی مردم منطقه ارائه کنند. در میان آثار برجای مانده از اورارتوها در شمال غرب ایران می‌توان به یافته‌ها دژ بسطام یا شهر کوچک روسا (Rusa=i URU.TUR^m) اشاره کرد.^۱ در این دژ گوی‌ها یا توپ‌ها یا توپک‌ها با یا بدون کتیبه و اثر مهر معمولاً برای متصل شدن روی اشیاء و مهر شدن ساخته می‌شدند و با نخ به ظروف یا اشیاء نصب می‌شدند. این گوی‌ها معمولاً نشانگر اعداد و ارقام و اوزان اجناس درون ظروف بودند و برای تأیید آن مقادیر مهور می‌شدند. «گوی‌نبشته» به کتیبه این گوی‌ها گفته می‌شود که هنگامی که هنوز این گوی‌ها از گل خیس بودند و سفت نشده بودند با قلمی بر آنها ایجاد می‌شد. بنا بر این از این روی که بسیاری از این گوی‌ها کتیبه‌های مستقیم و بدون اثر مهر دارند از اصطلاح «گل‌مهر» برای آنها استفاده نمی‌شود.

این گونه گوی‌ها از محوطه‌های اورارتویی مانند آیانیس، توپراک قلعه و یوکاری‌انزاف نیز به دست آمده‌اند (Salvini, CTU 2012: 173-).

20a6). کتیبه و مهرهای روی گوی‌ها دارای مفاهیمی در خزانه‌هایی بودند که از آنها در آنجا نگهداری یا استفاده می‌شد (Idem, 1979: 134). اطلاعاتی که از روی گوی‌های اورارتویی به دست آمده نمایانگر فرهنگ، روش اداره سرزمین‌ها، قوانین، باورها و جزئیات دیگر است.

حدود ۱۴۰۰ گوی اورارتویی از محوطه بسطام به دست آمده‌اند که در موزه ملی نگهداری می‌شوند. تا کنون غیر از گزارشات مختصری از این گوی‌ها پس از کاوش‌های بسطام در بیش از چهار دهه قبل، پژوهش‌های دیگری بر این گوی‌ها صورت نگرفته بود و نگارنده طی ساماندهی و کارشناسی و پژوهش بر آنها به نتایجی نایل آمده است. در این نوشته ابتدا گوی‌های بسطام و اثر مهرهای آنها معرفی و سپس چهار گونه اثر مهر گوی‌های بسطام که تا کنون شناسایی شده‌اند معرفی می‌شوند.

گوی‌های بسطام و اثر مهرهای آنها

مهر اورارتویی تا کنون در ایران به دست نیامده است. اما اثر مهرهایی که بر گوی‌ها و الواح اورارتویی دیده می‌شوند نشانگر آن است که دو گونه مهر استامپی و استوانه‌ای برای مهور شدن آنها به کار می‌رفته است.

در انبارهای استخوان^۲ در محوطه بسطام گوی‌های بسیاری به دست آمد که گاهی کتیبه یا اثر مهر یا هر دو را داشتند. حدود ۱۴۰۰ گوی مهور

^۱ بسطام در شمال قره‌ضیاءالدین در آذربایجان غربی قرار دارد. دژ بسطام بزرگ‌ترین محوطه اورارتویی ایران است و سومین بزرگ‌ترین دژ کشور اورارتو پس از وان‌قلعه‌سی و توپراک قلعه به شمار می‌رود (پیوتروفسکی، ۱۳۸۳: ۳۵۹-۳۵۸). در ۱۹۶۷ هیئت آلمانی ولگرام کلایس این محوطه را شناسایی و از ۱۹۶۸ تا ۱۹۷۹ (به جز سال‌های ۱۹۷۱ و ۱۹۷۶) آن را کاوش کردند (www.iranicaonline.org). همچنین در سال‌های

۱۳۷۷ تا ۱۳۷۹ دکتر حمید خطیب شهیدی کاوش در این محوطه را ادامه داد.

^۲ استخوان‌های این اتاق‌ها به نظر زیماسکی (1988: 107) برای استفاده از گوشت حیوانات نبودند. البته کرول (1984: 165-168) آن را انبار گوشت قلعه خوانده است.

۲. شاه و ملازم و چنگک و شیر

زایدل (61: 1976) دسته‌بندی مهرهای اورارتویی را بر اساس مهرهای صاحبان مناصب و مهرهای ساده‌تر سایر افراد جامعه انجام داده است. آیوازیان (123, 128: 2004) در اثر مکهر شاه و ملازم شاه را روحانی ارشد و نماینده خدایان و صحنه‌های تصاویر شاه را نشانگر انجام مراسم مذهبی می‌داند. زیمانسکی (123: 1988) تعدد این گونه مهر نشان می‌دهد که مهر در دست تعدادی از کارگزاران شاه بوده است.

در این اثر مهر (تصویر ۲) چنگک و سپس شیر در حال حرکت به سمت راست و سپس شاه و ملازمش به همان سمت تصویر شده است. ملازم پشت شاه سایه‌بانی در دست دارد. این صحنه و نمادهای آن شاهی و نماد قدرت هستند و نشانگر این است که فرد صاحب آن قدرت را در دست دارد.

۳. مهر استامپی پنج‌ضلعی

گویی بزرگ با شماره حفاری -Ba 78 1285 و ۱۳۳۳۸ در موزه ملی ایران است. کتیبه بر کناره گوی نگاشته شده و روی هر دو سطح صاف آن مهر استامپی پنج‌ضلعی دارد (تصویر ۳). بر این مهر قرصی بالدار با دو زایده در پایین دارد و در پایین صحنه دو حیوان در حال دویدن هستند.

در این اثر مهر فقط قرص بالدار و زایده‌دار مشخص است و بقیه موتیف‌ها آسیب دیده و معلوم نیستند. به نظر نگارنده قرص بالدار در اورارتو هم نماد و هم نشانه هیروگلیف است و می‌تواند در اینجا فقط نماد باشد نه کتیبه. معنی «قدرت شاهی» (Abay, 2001: 330-333) یا «خدای خورشید» برای این نشانه‌ها پیشنهاد شده است.

شاه، شاهزادگان و مقامات رسمی از بسطام به دست آمده است که تعداد اندکی کتیبه دارند. وجود این گوی‌ها نشان از اهمیت سازمان اداری قدرتمندی در بسطام است.

اثر مهرها و مهرنشته‌ها همواره کمک شایانی در شناسایی فرد صاحب مهر و صاحب منصب و گاه زمان استفاده از آن را ارائه می‌دهند. مهرهای استوانه‌ای کتیبه‌دار اورارتویی که ریشه در بین‌النهرین دارند، اکثراً با موتیف‌های دیگر اورارتویی و خصوصاً تصاویر موجودات اساطیری و درختان اساطیری همراه بودند. گاهی نیز مهرهای استامپی را چندین بار بر گوی‌ها می‌زدند که گویی مکمل یکدیگر بوده‌اند.

انواع اثرمهارهای گوی‌های اورارتویی

بسطام

۱. اثر مهر استامپی شیر در حال حرکت

در بیشتر گوی‌های بسطام که اثر مهر دارند مهر استامپی شیر در حال حرکت به سمت راست استفاده شده است (تصویر ۱). این اثر مهر میان ۰,۷ تا ۱,۵ سانتیمتر است احتمالاً نشانگر تعلق آن گوی و شیء وصل شده به آن به دژ شاهی است چون شیر نماد قدرت است و استفاده از آن بر روی گوی‌ها هدفی را دنبال می‌کرده است. سر شیر در اورارتو نشانه هیروگلیف خالدی یا قدرت شاهی (دارا، ۱۳۹۷: ۴۴) است. اما بدن شیر در خاور نزدیک و بین‌النهرین نماد قدرت و شاهی است (Finkel and Reade, 1996: 249).

منابع

- پیوتروفسکی، بوریس، ۱۳۸۳، تمدن اورارتو (بخش اول): پادشاهی وان اورارتو)، افزوده و ترجمه حمید خطیب-شهیدی، سازمان میراث فرهنگی کشور، پژوهشکده باستان‌شناسی، تهران.
- دارا، مریم، ۱۳۹۶، کتیبه‌های میخی اورارتویی از ایران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران.
- _____، ۱۳۹۷، کتیبه‌های هیروگلیف اورارتویی از ایران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران.
- Abay, E. (2001). "Seals and sealings", *Ayanis I, Roma: ISMEA*, pp. 321-353.
- Ayvazian, A. (2004). "Ritual scenes in Urartian glyptic", *Isimu VII*, pp. 123-130.
- Finkel, I. L.; Reade, J. E. (1996). "Assyrian hieroglyph", www.ucl.ac.uk, British Museum, pp. 244-265.
- Kroll, S. (1984). "Urartus Untergang in anderer Sicht", *Istanbul Mitteilungen* 34, pp. 151-170.
- Salvini, M. (1979). "Zu den beschrifteten Tonbullen", *Bastam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972-1975*, W. Kleiss (ed.), vol. I, Berlin: Gebr. Mann Verlag, pp. 133-136.
- _____ (1988). "Die urartäischen Schriftdenkmäler aus Bastam (1977-1978)", *Bastam, Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978*, W. Kleiss (ed.), vol. II, Berlin: Gebr. Mann Verlag, pp. 125-144.
- _____ (2012). *Corpus dei Testi Urartei*, vol. IV, Roma: CNR.
- Seidl, U. (1976). "Urartäische Glyptik", *Urartui Ein wiederentdeckter rivale Assyriens, Katalog der Ausstellung, Prähistorische staatsammlung München*, H. -J. Kellner (ed.),

۴. مهر استامپی چهارپا و پرنده

گویی با شماره Ba 78-139 و ۱۳۳۲۲ در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود. این گوی در یک سمت دو مهر استامپی عمیق مستطیل شکل در کنار یکدیگر دارد (تصویر ۴) و پرنده‌ای را بر بالای حیوانی مانند شیر نشان می‌دهد و پرنده‌ای نیز بر بالای آن دو در حال پرواز است. در مقابل پرنده هلالی نمایش داده شده است و بالای آن نیز سه شاخه‌ای شعل مانند دیده می‌شود. روی همه حیوانات این اثر مهر به سمت راست است.

نتیجه‌گیری

تاکنون حدود ۱۴۰۰ گوی از بسطام به دست آمده که برخی مهر و برخی کتیبه یا هر دو را دارند. مهرهای استفاده شده بر این گوی‌ها متنوع هستند و ناکنون نگارنده چهار گونه مهر بر این گوی‌ها شناسایی کرده است. دسته اول مهر استامپی شیر در حال حرکت است که احتمالاً نماد شاهی و تعلق شیء متصل به آن به دژ شاهی است. دسته دوم مهر استوانه‌ای چنگ و شیر و شاه و ملازم اوست که نام صاحب منصب بر آن دیده می‌شود و این مهر نیز نشان‌گر فرد صاحب قدرت در بسطام است. نمونه بعدی مهری استامپی و پنج‌ضلعی است که در بالای آن قرص بالدار دیده می‌شود و مجدداً نماد قدرت است. در نمونه آخر که مهر استامپی و دو بار در کنار هم استفاده شده تصویر حیواناتی نماد قدرت است اما هلال و نماد شعله‌مانند نیز به آن اضافه شده و نمی‌توان تفسیر دقیقی در حال حاضر برای این صحنه ارائه داد.

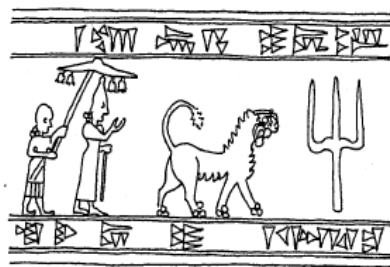
Munich: Prähistorische
Staatssammlung.

www.iranicaonline.org

Zimansky, P. (1988). “MB2/OB5
Excavations and the problem of
Urartian bone rooms”, In *Bastam,
Ausgrabungen in den urartäischen
Anlagen 1977-1978*, W. Kleiss (ed.),
vol. II, Berlin: Gebr. Mann Verlagm
pp. 107-124.

تصویر ۱ (گوی ۱۲ من)

Seidl, 1988: 146, B 2 (شکل ۲) (تصویر از نگارنده)

تصویر ۴ (گوی ش ۶)

تصویر ۳ (گوی ۱۱)